

INSON TEMPERAMENTINING INDIVIDUAL DINAMIK XUSUSIYATLARI VA PSIXIK FAOLIYATDAGI ROLI

Akbaraliyeva A.T

Toshkent amaliy fanlar universiteti

“Psixologiya” kafedrası katta o‘qituvchisi

Orifjonova N.

Toshkent amaliy fanlar universiteti “Pedagogika

va Psixologiya” yo‘nalishi 4 – kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada temperament shaxsning individual-psixologik xususiyati sifatida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Temperamentning mohiyati, kelib chiqishi va psixik faoliyat dinamikasidagi o‘rni yoritiladi. Gippokrat va I.P. Pavlov ta’limotlari asosida temperament tiplari — sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolikning o‘ziga xos jihatlari tavsiflanadi. Shuningdek, temperamentning xulq-atvor, hissiy holat va faoliyat samaradorligiga ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: temperament, shaxs, individual xususiyatlar, psixik faoliyat, temperament tiplari, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik, nerv tizimi

Abstract

This article analyzes temperament as an individual psychological characteristic of personality from a theoretical perspective. The essence, origin, and role of temperament in the dynamics of mental activity are examined. Based on the theories of Hippocrates and I.P. Pavlov, the main temperament types—sanguine, choleric, phlegmatic, and melancholic—are described with their distinctive features. In addition, the influence of temperament on behavior, emotional states, and activity effectiveness is revealed.

Keywords: temperament, personality, individual characteristics, mental activity, temperament types, sanguine, choleric, phlegmatic, melancholic, nervous system

Kirish

Insonning ruhiy olami beto‘xtov harakatlar majmuasidan iborat bo‘lib, biri ikkinchisini bevosita taqazo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o‘xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to‘g‘risidagi taassurotlar, o‘tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o‘zaro o‘rin almashtirib turish evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi.

Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, ijtimoiy turmush voqeliklariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, engil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar.

Asosiy qism

Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar o'rtasida muayyan darajada tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi, ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida quyidagicha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi, ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

1. Favqulotda temperamentning bir xil xususiyatlari motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, muomalasida ifodalanadi.

2. Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining (umrining) davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'iy nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakkahol shaxsga dahldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tuzilmani vujudga keltiradi.¹

Shaxs individual tuzilishda uning o'rnini aniqlash, harakter va umumiy qobiliyatlar rivojlanishida uning rolini ko'rsatib berish hamda temperamentni professional faoliyatning muvafaqqiyatga eltuvchi omili sifatida o'rganishdan iborat.²

Temperament lotincha "temperamentum" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi "aralashma" degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460 –356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda.³

Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha "chole"), qon (lotincha sanguis yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas "qora", chole "o't"), balg'am (yunoncha "phlegma") kabilardan iboratdir. Uning mulohazasicha:

1. O'tning xususiyati - quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir. 2. Qonning xususiyati-issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir. 3. Qora o'tning xususiyati-namlikdir, uning vazifasi

¹ F.I.Xaydarov., N.I.Xalilova "Umumiy Psixologiya" (Darslik).- T.: -2009.-B.289-290

² Muxamedova D.G., Mullaboyeva N.M., Rasulov A.I. "Umumiy psixologiya"(darslik) .-T.: -2017.-B.292.

³ Safayev N.S., Mirashirova N.A., Odilova N.G. "Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti" (darslik).-T.: -2024.-B.211

badan namligini saqlab turishdir. 4. Balg'amning (shilimshiq moddaning) xususiyati-sovuqlikdir, uning vazifasi badanni sovutib turishdan iboratdir. Temperament (lot. temperamentum - qismlarning bir-biriga munosabati) - shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmui. By kishida faoliyat va xulq-atvorning dinamik va emosional tomonlari bilan xarakterlanadi.

Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmas temperament tipini tavsiflovchi tuzilmani tashkil qiladi.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: *«Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir»*⁴

Turli temperament tipiga mansub insonlarda har xil xarakter xususiyatlari, shaxs sifatleri, holatlari ro'y beradi.

Sangvinik yuksak reaktivlik. Bo'lar-bo'lmas narsalarga qattiq xoxolab kulaveradi. Muhim bo'lmagan fakt qattiq jahlini chiqaradi. Diqqatini jalb qilgan hamma narsalarga tetik va zo'r qo'zg'alish bilan javob beradi. Imo-ishoralari va harakatlari yaqqol ko'rinib turadi. Uning aft-basharasiga qarab kayfiyatining qandayligini, narsalarga yoki odamga bo'lgan munosabatlarini bilish oson. Diqqatini tez bir joyga to'playdi.

Sust senzitivlikka ega. Sezgirlik chegarasi yuksak. Juda kuchsiz tovushlarni va yorug'lik qo'zg'ovchilarni payqamaydi. Aktivligi yuksak, juda qayratli va ishchan, darslarda tez-tez qo'l ko'tarib turadi, toliqmasdan uzoq vaqt ishlashi mumkin, yangi ishlarga g'ayrat bilan kirishadi. Faolligi va reaktivligi muvozanatli. Uni intizomga chaqirish oson. U o'z hissiyotlarining namoyon bo'lishini va o'zining ixtiyorsiz harakatlarini tez ushlab qola oladi. Harakatlari shiddatli, nutqi tez, yangi ishga tezlik bilan kirishadi, diqqatini tez to'playdi. Aqli tez ishlaydi, topqir. harakatlari nihoyat darajada silliqlik xususiyatiga ega. Hissiyotlari, kayfiyatlari, qiziqishlari va intilishlari juda o'zgaruvchan. U yangi kishilar bilan tez kirishib ketadi. Yangi talablar, yangi sharoitga osonlik bilan o'rganadi. Bir ishdan ikkinchi ishga tez ko'cha oladi. Malakalarni tez o'zlashtiradi va tez qayta o'zgartiradi. Aqli ixcham. Ekstrovertlik xususiyatiga ega. o'tgan va kelajak hayot haqida tasavvurlariga qaraganda quyiyoq tashq taassurotlarga javob beradi.

Xolerik xuddi sangvinik kabi sust senzitivlik, yuksak reaktivlik hamda faollik bilan ajralib turadi, lekin faollikdan reaktivlik ustunlik qiladi. Shuning uchun u tinimsiz o'zini ushlay olmaydigan, betoqat, serzarda. Sangvinikka qaraganda ozroq silliq va

⁴ P.I.Ivanov., M.E.Zufarov. "Umumiy psixologiya".- T.:2008.-B.357

qo'proq qotib qolgan. Shuning uchun intilishlari va qiziqishlarida katta barqarorlik, zo'r qatilylik bor, diqqatini ko'chirishda qiyinchilikka uchraydi. Psixik tempi tez. Bir ishni boshlasa oxiriga yetkazadi, ammo unga qiziqsa.

Flegmatik - senzitivligi sust, hissiy qo'zg'aluvchanligi oz, kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ammo bir narsa yuzasidan qattiq kulganda u vazminligicha qolaveradi. Katta ko'ngilsiz hodisa yuz berganda ham osoyishtaligini buzmaydi. Imo-ishoralari oz, harakatlari ifodasiz. Qayrati ishchanligi bilan ajralib turadi. Yuksak faolligi oz, reaktivligidan ancha ustunlik qiladi. Chidamliligi, matonati, o'zini tuta bilish bilan ajralib turadi. Harakatlarining tempi va nutqining tempi sust, ifodasiz. Diqqatini sekinlik bilan to'playdi. Rigid (qotib qolgan), diqqatini qiyinchilik bilan ko'chiradi. Yangi sharoitga qiyinchilik bilan moslashadi. Introvert. Yangi odamlarga qiyinchilik bilan qo'shiladi. Tashqi taassurotlarga qiyinchilik bilan javob qaytaradi.

Melanxolik - yuksak senzitivlik xususiyatiga ega. Sezgirliги yuksak (sezgi chegaralari yuqori). Arzimagan sababga ko'ra, ko'zlaridan yosh oqib ketaveradi. Nihoyatda arazchan, sekin yig'laydi. Samimiy, juda oz kuladi, faolligi sust. o'ziga ishonmaydi, tortinchoq, ozgina qiyinchilik tug'iladigan bo'lsa, ho'lini yuvib qo'ltig'iga urib g'o'ya qoladi. G'ayratsiz qatiy emas. Diqqati tez chalg'iydi, barqaror emas. Psixik tempi sust. Rigid (qotib qolgan). Introvertlik xususiyatiga ega.⁵

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, temperament shaxsning individual-psixologik tuzilmasida muhim o'rin egallab, insonning psixik faoliyati, xulq-atvori va hissiy holatlarining dinamik jihatlarini belgilaydi. Temperament tiplari tug'ma nerv tizimi xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, shaxs faoliyati davomida nisbatan barqaror saqlanadi. Gippokrat va I.P. Pavlov ta'limotlari temperamentni ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi. Temperamentni hisobga olish ta'lim, tarbiya va kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. F.I.Xaydarov., N.I.Xalilova "Umumiy Psixologiya" (Darslik).- T.: -2009.-B.289-290
2. Muxamedova D.G'., Mullaboyeva N.M., Rasulov A.I. "Umumiy psixologiya"(darslik) .-T.: -2017.-B.292.
3. Safayev N.S., Mirashirova N.A., Odilova N.G. "Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti" (darslik).-T.: -2024.-B.211
4. P.I.Ivanov., M.E.Zufarov. "Umumiy psixologiya".- T.:2008.-B.357
5. F.I.Xaydarov., N.I.Xalilova "Umumiy Psixologiya" (Darslik).- T.: -2009.-B.295

⁵ F.I.Xaydarov., N.I.Xalilova "Umumiy Psixologiya" (Darslik).- T.: -2009.-B.295